

НЕВІДПОВІДНІСТЬ НОРМ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ У СФЕРІ ОХОРОНИ ПРАВ НА СОРТИ РОСЛИН НОРМАМ КОНВЕНЦІЇ UPOV ТА ЗАКОНОДАВСТВА ЄС ЩОДО ПРАВА ФЕРМЕРА

INCONFORMITY OF THE NORMS OF UKRAINIAN LEGISLATION IN THE FIELD OF PROTECTION OF PLANT VARIETIES WITH THE NORMS OF THE UPOV CONVENTION AND EU LEGISLATION REGARDING FARMER'S RIGHTS

Дорошенко О.Ф., к.ю.н., старший дослідник,
директор

Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності
Національної академії правових наук України

Пічкур О.В., науковий співробітник,
судовий експерт з питань охорони прав на сорти рослин

Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності
Національної академії правових наук України

Петренко В.О., д.т.н., професор, заслужений діяч науки і техніки України,
академік Академії наук вищої школи України,
завідувач кафедри інтелектуальної власності та управління проєктами
Український державний університет науки і технологій

Викладено суттєву невідповідність прав селян (фермерів), зокрема привілею фермера, визначених Актом 1991 року Конвенції UPOV, іншими міжнародними актами законодавства, європейським законодавством, визначенню таких прав законодавством України у сфері охорони прав на сорти рослин, що може створити перешкоди для визнання України членом Європейського Союзу. Акцентовано увагу на тому, що однією з основних умов прийняття України до ЄС є приведення її законодавчих систем у відповідність з обов'язковим мінімумом законодавства ЄС (*acquis communautaire* ЄС). Відбувається так звана процедура скринінгу актів законодавства України, тобто їх послідовна методична перевірка на відповідність актам законодавства ЄС. На підставі зазначеного встановлюється можливість інтеграції України у внутрішній європейський ринок, та насамкінець її вступ до ЄС. З моменту завердження Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу Законом України від 18.03.2004 р. № 1629-IV минуло більше 20 років, а оцінка відповідності європейському законодавству норм Закону України «Про охорону прав на сорти рослин» у редакції Закону від 17.01.2002 р. № 2986-III, зокрема ст. 47 щодо обмеження майнових прав інтелектуальної власності на сорт рослин, до цього часу не здійснена. Звернута увага на тому, що протягом незалежності України малі українські фермери залишились осторонь аграрної політики держави. Підтримка сільського господарства у формі значних податкових пільг та субсидій була спрямована тільки на великі агрогосподарства, що поставило малих виробників сільськогосподарської продукції у невідповідне положення в частині розвитку та зростання. Відзначено, що прийняття Конвенції UPOV (Міжнародної конвенції про охорону нових різновидів рослин) нанесло непоправну шкоду фермерам, насамперед власникам малих сімейних ферм, оскільки їх позбавлено права вільно відтворювати та продавати насіння та інший розмножувальний матеріал місцевих різновидів рослин (ландрасів), різновидів, які є суспільним надбанням, а також насіння рослин, зазначених в офіційному каталозі. Це є досить дорогим шляхом комерційного використання матеріалу для розмноження рослин, який потребує ресурсів, недоступних для малих фермерів. Зроблено висновок про те, що з аналізу положень Конвенції, європейського законодавства з питань правової охорони різновидів рослин, захисту прав фермерських господарств та положень відповідних законодавчих актів законодавства України випливає, що субєкти законодавчої ініціати не достатньо володіють нормами міжнародних договорів, європейського законодавства у зазначеній сфері, не приділяють належної уваги аналізу міжнародної, зокрема європейської політики щодо підтримання прав та економічних інтересів сімейних ферм, що у світі є основними виробниками сільськогосподарської продукції. З'ясовано, що надання переваг у виробництві та продажу сільськогосподарської продукції агрохолдингам призводить до конфлікту інтересів, про що чітко свідчить блокування фермерами низки європейських країн реалізації аграрної продукції в країнах ЄС.

Ключові слова: селянин (фермер), селянське господарство, привілей фермера, Конвенція UPOV, законодавство ЄС, правова охорона різновидів рослин, захист прав фермерських господарств.

The article presents a significant discrepancy between the rights of peasants (farmers), in particular the farmer's privilege, defined by the 1991 Act of the UPOV Convention, other international acts of legislation, European legislation, and the definition of such rights by the legislation of Ukraine in the field of protection of plant variety rights, which may create obstacles to the recognition of Ukraine as a member of the European Union. Attention is drawn to the fact that one of the main conditions for Ukraine's accession to the EU is to bring its legislative systems into line with the mandatory minimum of EU legislation (*acquis communautaire* EU). The so-called screening procedure of Ukrainian legislative acts is taking place, that is, their consistent methodical verification of compliance with EU legislative acts. On the basis of the above, the possibility of Ukraine's integration into the internal European market is established, and ultimately its accession to the EU. More than 20 years have passed since the approval of the National Program for Adapting Ukrainian Legislation to the Legislation of the European Union by the Law of Ukraine dated March 18, 2004 No. 1629-IV, and an assessment of the compliance with European legislation of the norms of the Law of Ukraine "On the Protection of Plant Variety Rights" as amended by the Law dated January 17, 2002 No. 2986-III, in particular Article 47 on the restriction of intellectual property rights to plant varieties, has not yet been carried out. Attention is drawn to the fact that during the independence of Ukraine, small Ukrainian farmers remained outside the agrarian policy of the state. Support for agriculture in the form of significant tax breaks and subsidies was directed only at large agricultural holdings, which put small producers of agricultural products at a disadvantage in terms of development and growth. It is noted that the adoption of the UPOV Convention (International Convention for the Protection of New Varieties of Plants) caused irreparable harm to farmers, primarily owners of small family farms, since they were deprived of the right to freely reproduce and sell seeds and other propagating material of local plant varieties (landraces), varieties that are public property, as well as seeds of plants listed in the official catalog. This is a rather expensive way of commercial use of plant propagation material, which requires resources that are not available to small farmers. It is concluded that from the analysis of the provisions of the Convention, European legislation on the legal protection of plant varieties, protection of the rights of farms and provisions of relevant legislative acts of the legislation of Ukraine it follows that the subjects of the legislative initiative do not sufficiently possess the norms of international treaties, European legislation in the specified area, do not pay due attention to the analysis of international, in particular European policy on maintaining the rights and economic interests of family farms, which are the main testers of agricultural products in the world. It was found that granting advantages in the production and sale of agricultural products to agricultural holdings leads to a conflict of interest, as clearly evidenced by the blocking by farmers of a number of European countries of the sale of agricultural products in the EU countries.

Key words: peasant (farmer), peasant holding, farmer's privilege, UPOV Convention, EU legislation, legal protection of plant varieties, protection of farmers' rights.

3 моменту завершення Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу Законом України від 18.03.2004 р. № 1629-IV минуло більше 20 років, а оцінка відповідності європейському законодавству норм Закону України «Про охорону прав на сорти рослин» у редакції Закону від 17.01.2002 р. № 2986-III, зокрема ст. 47 щодо обмеження майнових прав інтелектуальної власності на сорт рослин, до цього часу не здійснена.

Аналіз останніх досліджень. Автори статті «Виведені людиною різновиди рослин як об'єкти права інтелектуальної власності» провели аналіз відповідності норм Закону України «Про охорону прав на сорти рослин» нормам Міжнародної конвенції з охорони нових різновидів рослин та Регламенту Ради (ЄС) № 2100/94 від 27 липня 1994 року про права на різновиди рослин Співтовариства, що дає підстави вважати, що українське законодавство у сфері охорони прав на сорти рослин є недостатньо гармонізованим з нормами міжнародного, зокрема європейського законодавства [2, с. 160]. Законодавство ЄС з питань охорони нових різновидів рослин базується на нормах Конвенції, згідно з ч. 2 ст. 15 якої кожна держава-член може, а не зобов'язана (!), вирішити, чи доцільно застосовувати положення цієї частини, які зазвичай називають «привілеєм фермера», у своєму законодавстві. Тобто, положення цієї статті є факультативними. Дипломатична конференція 1991 року з перегляду Конвенції рекомендує не поширювати такий «привілей» на сектори сільськогосподарського виробництва, в яких він не є поширеною практикою на території відповідної держави-члена [3].

Мета статті полягає у питаннях приведення законодавства України до законодавства Європейського Союзу у сфері правової охорони різновидів рослин та захисту фермерських господарств.

матеріал малому фермеру заборонено. Зазначений «привілей» стосується тільки фермерів, що мають невеликі площі посівів, тобто власників малих сімейних ферм. Вирішення питання про визначення площі посівів або розміру господарства, що визначаються як мала ферма, Конвенція поклала на кожну державу-члена, оскільки площі посівів та розмір господарства можуть відрізнятись з урахуванням різних обмежень для кожної держави-члена.

Регламент № 2100/94 визначив 23 види кормових, олійних, волокнистих рослин, злаків, картоплі (ч. 2 ст. 14), які можуть використовуватися для розмноження з продукції, вирощеної фермерами у власних господарствах з розмножувального матеріалу різновиду, що охоплюється правом на різновид рослин Співтовариства (ч. 1 ст. 14). Але не всі ці рослини традиційно вирощуються у відповідних країнах ЄС. Тому, Указом Франції № 2014-869 від 01.08.2014 р. про введення в дію статті L. 623-24-1 Кодексу інтелектуальної власності, визначений перелік різновидів рослин, що охороняється і продукт урожаю який фермери мають право використовувати у своїй власній фермі без дозволу селекціонера. Цей перелік стосується певних видів кормових та олійних рослин, рослин, які використовуються як проміжні культури, білкових та овочевих рослин, не згаданих у Регламенті № 2100/94. Крім того, ст. L. 623-24-2 того самого Кодексу, що визначає методи встановлення розміру компенсації, яку фермер повинен виплатити власникам сертифікатів на різновиди рослин, які він використовує [5] [6].

Дієслово «to farm» використовується в його загальному значенні – «обробляти землю», а слово «farming» перекладається як «заняття сільським господарством». Французький текст Конвенції, що вважається оригінальним, вживає слово «agriculture», що визначається не тільки як фермер, а як селянин, що обробляє землю та використовує для власного споживання продукти, вирощені на цій землі. Що ж до «господарства», то застосоване Конвенцією словосполучення «their own holdings», що означає земельну ділянку, яка не обов'язково перебуває у власності фермера, а може бути орендована. Французький текст Конвенції також підкреслює характер земельної ділянки, що не обов'язково належить сільськогосподарському товаровиробнику на праві власності, може бути орендована, але обробляється безпосередньо ним самим.

123

Адміністративно-правовий комітет UPOV визначив, що Положення ч. 2 ст. 15 Конвенції щодо «привілею фермера» мають бути застосовані до малих сімейних ферм, що особистим господарством сімей, які проживають в сільській місцевості, члени сімей разом обробляють землю, вирощують охоронювані різновиди для забезпечення кормами худоби для свого існування, а також необхідної сільгосппродукції для своєї життєдіяльності. Тобто, сімейна ферма управляється та обслуговується членами однієї родини (подружжя, діти) [9].

Малі сімейні ферми в США визначаються як ті, у яких річний валовий грошовий дохід становить менше 350 тис. доларів США. Таких ферм 90% усіх ферм США [10].

Порядок визначення малого фермера, на якого поширюється «привілей фермера», передбачений ч. 2 ст. 15 Конвенції та ч. 3 ст. 14 Регламенту № 2100/94, наведений у ч. 3 ст. 7 Регламенту Комісії (ЄС) № 1768/95 від 24 липня 1995 року, що встановлює детальні правила застосування відступу, передбаченого статтею 14(3) Регламенту № 2100/94. Селянське господарство визначається малим:

(а) у випадку кормових рослин, на які поширюється дія останнього положення: незалежно від площі, на якій вони культивують інші види рослин, ніж ці кормові рослини, не культивувати ці кормові рослини протягом максимум п'яти років на площі, більшій за ту, яка була б необхідна для виробництва 92 тонн зернових культур за врожай;

(б) у випадку картоплі: незалежно від площі, на якій вони вирощують інші види рослин, ніж картопля, не вирощувати картоплю на площі, більшій за ту, яка була б необхідна для виробництва 185 тонн картоплі за врожай [11].

Суб'єкти законодавчої ініціативи проігнорували вимоги ч. 2 ст. 15 Конвенції та ч. 3 ст. 14 Регламенту № 2100/94 та поширили їх ч. 2 ст. 47 Закону України «Про охорону прав на сорти рослин» на будь-яку особу (тобто на резидента і нерезидента України, зокрема, на агрохолдинги), а не на фермерів, зазначили що така особа «має право розмножувати у своєму господарстві, і це не вважається порушенням майнових прав власника сорту, для власних потреб зібраний матеріал, одержаний нею у своєму господарстві вирощуванням сорту, що охороняється», за умови належності такого сорту до одного з видів рослин, визначених ч. 2 ст. 14 Регламенту № 2100/94. Більшість таких рослин не вирощуються в Україні, але ініціатори змін до українського законодавства законодавчу практику країн не аналізували, зокрема законодавчу практику Франції, тому була сформована така хибна редакція ч. 3 ст. 47 і традиційно вирощуються у певних країнах ЄС.

В Україні 98 % картоплі вирощується особистими селянськими господарствами, які не визначені фермерськими господарствами. Тому формувати пункт «а» ч. 3 ст. 47 Закону «Про охорону прав на сорти рослин» було б доцільно, виходячи з п. «в» ч. 3 ст. 7 Регламенту Комісії (ЄС) № 1768/95. Але, урожайність картоплі в Україні становить 4–20 т/га, в країнах ЄС – 40–45 т/га, тому орієнтація на таку позицію європейського законодавства буде протиправною.

Власника малого господарства ч. 3 ст. 47 Закону визначено як такого, що вирощує зібраний матеріал на площі, яка не перевищує площу, необхідну для виробництва 92 т зернових. Урожайність зернових у країнах Європи у 2–3 рази перевищує урожайність зернових в Україні. Зернові в країнах ЄС вирощуються сімейними фермами, яких в Україні не визначено.

Корпоративне фермерство, тобто агрохолдинги, стосується форм організації сільськогосподарського виробництва, де господарства використовують виключно оплачувану працю найманих працівників. Операційний капітал належить приватним суб'єктам, які відірвані від сімейної логіки.

Виходячи з наведеного, редакція ч. 2 та ч. 3 ст. 47 Закону України «Про охорону прав на сорти рослин» суперечить ч. 2 ст. 15 Конвенції та відповідним європейським регламентам.

Декларація ООН від 17.01.2018 р. про права селян визначила, що «селянином є будь-яка особа, яка займається або прагне займатися самостійно, або спільно з іншими, або як громада, дрібномасштабним сільськогосподарським виробництвом (!) для існування та/або для ринку, і яка значною мірою, хоча не обов'язково виключно, покладається на сімейну або домашню працю та інші немонетизовані способи організації праці, і яка має особливу залежність від землі та прив'язаність до неї» (ч. 1 ст. 1) [12].

Ч. 2 ст. 19 Декларації наголошує на тому, що «селяни ...мають право зберігати, контролювати, захищати та розвивати власне насіння».

Згідно з ч. 7 ст. 19 Декларації, «держави вживають відповідних заходів для забезпечення того, щоб сільськогосподарські дослідження та розробки враховували потреби селян», «для збільшення інвестицій у дослідження та розробку насіння, які відповідають потребам селян».

Виходячи з ч. 8 ст. 19 Декларації, «держави забезпечують, щоб політика щодо насіння, закони про захист сортів рослин та інші закони про інтелектуальну власність, схеми сертифікації та закони про маркетинг насіння поважали та враховували права, потреби та реалії селян».

Сільськогосподарська модель, що складалася у Франції, як і в інших країнах Європи у другій половині ХХ ст., – це модель сімейних фермерських господарств. Політика країн ЄС була націлена на те, щоб посилити сімейні господарства, допомогти їм стати професійними, дати їм розвиток. Підтримка малих сімейних ферм – це водночас підтримка сільських територій, щоб забезпечити людей у селі роботою. В рамках цієї політики контролювався розмір сімейних ферм, який визначався орієнтовно від кількох десятків до кількох сотень гектарів [13].

Лист Державного комітету України по земельних ресурсах від 05.04.2002 р. № 14-22-4/2080 наголошує, що земельна ділянка надається для ведення особистого селянського господарства без створення юридичної особи, тобто для вирощування сільськогосподарської продукції та забезпечення кормами власної худоби і птиці, спрямоване, переважно, на забезпечення власних потреб членів особистого селянського господарства у сільгосппродукції.

В Україні, за даними Держкомстату 2020 року особистих селянських господарств (які в країнах ЄС мають статус малих сімейних ферм) в Україні налічувалося 3,95 млн. Вони одержали у власність до 0,6 га землі, а не 2 га, право на одержання яких лише передбачено ч. 1 ст. 5 Закону України «Про особисте селянське господарство» від 15.05.2003 р. № 742-IV. Малими сімейними фермами особисті селянські господарства в Україні не визначені.

Обсяги виробництва сільськогосподарської продукції фермерами ледве досягли 10% ВВП. Однією з причин цього є орієнтир українського агропромислового комплексу на великі агрохолдинги, які відстоюючи свій економічний інтерес формують державну податкову та законодавчу політику України.

В країнах ЄС близько 97% усіх фермерських господарств є сімейними. Найбільше таких господарств в Нідерландах – 98%. У сусідній Польщі – 90%. У країнах ЄС лише 27,5% площ оброблялися корпоративними господарствами, а переважна решта – сімейними фермами [14].

Тотальне розорювання українських чорноземів, з року в рік суцільне вирощування технічних культур, які виснажують землю за лічені роки, повне знищення невеликих приватних землевласників-селян, які мали б стати сімейними фермерами, – це політика українських олігархів-землевласників. Але це сировинна модель, яка не веде Україну до ЄС.

Максимальна площа землі, якою має право володіти громадянин Польщі, – 500 га. 1,5 млн. фермерських господарств Польщі мають площі від 1 до 10 га, а великими вважаються ті, що використовують понад 50 га.

Особливість сільського господарства Польщі – відсутність великих агрохолдингів, основа сільськогосподарської політики Польщі – підтримка саме малих фермерських господарств.

Протягом незалежності України малі українські фермери залишились осторонь аграрної політики держави. Підтримка сільського господарства у формі значних податкових пільг та субсидій була спрямована тільки на великі агрогосподарства, що поставило малих виробників сільськогосподарської продукції у невигідне положення в частині розвитку та зростання.

Замість відновлення соціальної справедливості, 7 мільйонів українських селян отримали у користування неліквідний актив – земельний пай. Враховуючи, що більше половини українських селян є людьми похилого віку, їх пенсія нижче прожиткового мінімуму, тому єдиним способом отримати хоч якусь вигоду з земельного паю є здача його в оренду. Через неможливість альтернативного використання паю ціна оренди землі в Україні є неймовірно низькою навіть у порівнянні з колишніми соціалістичними країнами Центрально-Східної Європи.

Загальна площа земель, призначених для вирощування сільськогосподарських культур в Україні в 2025 році становить понад 23 млн га [15]. 120 агрохолдингів України зосередили у своїх руках понад 6 млн га без урахування тимчасово окупованих земель, що становить близько третини всіх орних земель України. 40% експорту України становить сільськогосподарська, яку вироблено саме агрохолдингами [16].

Для позначення великих масивів земель сільськогосподарського призначення, які сконцентрували у своїх руках агрохолдинги, у сучасній Україні застосовується термін «латифундія». Протягом незалежності України «тривало зрощення олігархії землевласників–латифундистів, промислових концернів, мафії та банківських магнатів у нововідроджену систему сучасної васальної залежності, що породило неофеодальну систему влади в країні» [17, с. 68]. У сучасному світі латифундизм характерний передусім для країн третього світу [18].

Висновки. Виходячи із Закону України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу», адаптація Закону України «Про охорону прав на сорти рослин» не здійснена.

З аналізу положень Конвенції, європейського законодавства з питань правової охорони різновидів рослин, захисту прав фермерських господарств та положень відповідних законодавчих актів законодавства України випливає, що суб'єкти законодавчої ініціати не достатньо володіють нормами міжнародних договорів, європейського законодавства у зазначеній сфері, не приділяють належної уваги аналізу міжнародної, зокрема європейської політики щодо підтримання прав та економічних інтересів сімейних ферм, що у світі є основними виробниками сільськогосподарської продукції.

Надання переваг у виробництві та продажу сільськогосподарської продукції агрохолдингам призводить до конфлікту інтересів, про що чітко свідчить блокування фермерами низки європейських країн реалізації аграрної продукції в країнах ЄС

ЛІТЕРАТУРА

1. Règlement (CE) n° 2100/94 du Conseil, du 27 juillet 1994, instituant un régime de protection communautaire des obtentions végétales. URL: <http://data.europa.eu/eli/reg/1994/2100/oj>.
2. Дорошенко О.Ф., Пічкур О.В., Петренко В.О., Дорошко Г.К. Виведені людиною сорти рослин як об'єкти права інтелектуальної власності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 11. С. 152-162.
3. DC/91/ 139 1991-03-19 Final Draft, Recommendation Relating to Article 15(2). URL: https://www.upov.int/edocs/mdocs/upov/en/upov_dc_91/upov_dc_91_139.pdf.
4. UPOV/INF/6/7 Guidance for the Preparation of Laws Based on the 1991 Act of the UPOV Convention. Document adopted by the Council at its fifty-eighth ordinary session on October 25, 2024. URL: https://www.upov.int/edocs/infdocs/en/upov_inf_6.pdf.
5. LOI № 2011-1843 du 8 décembre 2011 relative aux certificats d'obtention végétale (1) JORF № 0286 du 10 décembre 2011. URL: <https://wipo.int/edocs/lexdocs/laws/fr/fr402fr.pdf>.
6. Décret n° 2014-869 du 1er août 2014 portant application de l'article L. 623-24-1 du code de la propriété intellectuelle. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000029323640>.
7. FAO's definitions of family farming. URL: <https://www.fao.org/world-agriculture-watch/tools-and-methodologies/definitions-and-operational-perspectives/family-farms/ar/>.
8. FAO and IFAD. 2019. United Nations Decade of Family Farming 2019-2028. Global Action Plan. Rome: FAO. 2019. URL: <https://openknowledge.fao.org/server/api/core/bitstreams/5479e317-17b9-428b-9963-ba88e681ff16/content>.
9. Administrative and legal committee UPOV. Fiftieth Session. October 18 and 19, 2004. CAJ/50/7. Report adopted by the Committee. Geneva. 2005. URL: https://www.upov.int/edocs/mdocs/upov/en/caj/50/caj_50_07.pdf.
10. U.S. Farms, Large and Small. U.S. Department of Agriculture. January 13, 2015. URL: <https://www.usda.gov/about-usda/news/blog/us-farms-large-and-small>.
11. Règlement (CE) n° 1768/95 de la Commission, du 24 juillet 1995, établissant les modalités d'application de la dérogation prévue à l'article 14 paragraphe 3 du règlement (CE) n° 2100/94 du Conseil instituant un régime de protection communautaire des obtentions végétales. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/FR/TXT/PDF/?uri=CELEX:31995R1768>.
12. United Nations. Seventy-third session. Agenda item 74 (b) Resolution adopted by the General Assembly on 17 December 2018 [on the report of the Third Committee (A/73/589/Add.2)] A/RES/73/165. United Nations Declaration on the Rights of Peasants and Other People Working in Rural Areas. URL: <https://www.geneva-academy.ch/joomlatools-files/docman-files/UN%20Declaration%20on%20the%20rights%20of%20peasants.pdf>.
13. Ніколя Перрен: «Україна і Франція – дві великі сільськогосподарські країни». *Пропозиція – Головний журнал з питань агробізнесу*. 20.09.2018. URL: <https://propozitsiya.com.ua/nikolya-perren-ukrayina-i-franciya-dvi-velyki-silskogospodarski-krayiny>.
14. Одарченко Катерина. Мале фермерство в Україні, навіщо потрібно і як розвивати? URL: https://lb.ua/blog/katerina_odarchenko/497135_male_fermerstvo_ukraini_navishcho.html.
15. Мінагрополітики озвучило прогноз щодо посівних площ на 2025 рік 27.01.2025. URL: <https://agroportal.ua/news/rasteniievodstvo/minagropolitiki-ozvuchilo-prognoz-shchodo-posivnih-ploshch-na-2025-rik>.
16. Топ 100 латифундистів України. URL: <https://latifundist.com/rating/top100#367>.
17. Гай-Нижник П. П. Україна довоєнна: алогізм плутократії та становлення нової нації. *Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць*. 2015. Вип. 93. С. 67-71. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2015_93_19.
18. Україна – Латифундія – це країна з 10-15 млн. населення. Решта – зайві... 33-й НОВИНИ. 29.01.2018. URL: <https://33kanal.com/news/ukrayina-latifundiya-ce-krayina-z-10-15-mln-naselennya-reshta-zajvi.html>.